

sították. Újra csak reményeivel és hitével maradt. És újra csak hitt, remélt és nevelte gyermekeit. Az az íródeák, ki pörös ügyei néhány darabját leírta, még sokat tudhatott mártíromságáról. Bizonyára megértette őt éppen 1678-ban, mikor a Béli Pál-féle összeesküvés sokszor ártatlan gyanúsítottjaival tele voltak az erdélyi börtönök s tán azért jegyezte föl a pör anyagához nem tartozó könyörgést is.

De megérti őt mindenki, akiben hit és lélek él; aki szenvedett, vagy átérezte a mások szenvedését. És az ártatlanul vagy az igazságért szenvedőknek megvan az a krisztusi elégtételük, hogy földi életüket messzire túléljük; nemesítő példakkká finomulnak s az eszményítés isteni glóriája sugárzik reájuk.

Péchi Zsuzsa nagy, nemes, vallásos lélek volt. Földi javait elvehette az önző emberi erőszakoskodás, de nem foszthatta meg hitétől. Szünetedése és szép könyörgése a részvét, szeretet és erkölcsi nagybecsülés koszorúját szerzik meg dicsőült emlékének.

HEREPEI JÁNOS

CSANÁDI PÁL, AZ UNITÁRIUS PÜSPÖK, ORVOS ÉS EGY RÉGI GYÖKERŰ TEMETKEZÉSI SZOKÁSUNK*

A kolozsvári Házsongárdi temetőben a kápolna melletti táblában, annak északnyugati sarkában elhelyezett síremlék adatait 1925 őszén írtam le.

Anyaga mészkő; alakja: nagy, sima ormós-koporsó; kidolgozása: gondos, jó munka; állapota: kopott, zuzmós, különösen a déli lap felirata alig kibetűzhető; a jelkép pedig kevéssé még rongált is.¹

A déli lap leírása:

A sorkezdetek egész magasságában féldombormíves faragású, két oldalán átkötött olaszkoszorú; mindenik átkötésből külön-külön indulnak le-, illetve felfelé a levélcsonok, így azután azok lent, illetőleg fent találkoznak. A koszorúban rövidszoknyás s rövid (?) hajú alak botra támaszkodik, amelyre kígyó tekerőzik; felemelt baljában kerek csészét tart, amelyből lángcsóva csap fel az alak feje fölé.

E jelkép mögött vésett szöveg:²

PAVLEYS • PRAECLARA • PRAESTANS • VIRTUTE CHIANADI •
HOC TEGITVR TVMVLO CLAVDIA PLANGE POLIS
HIC VIR HIC ILLE FVIT GRAVITAS SAPIENTIA CANDOR
QVI POST HAC POTERVNT VIX REPERIRE PAREM
DIVERSAS GENTES ET REGNA REMOTA PETIVIT
VIXIT IN ITALICIS PLVS TAMEN ILLE LOCIS
DOCTRINA TANDEM SOLIDA CVMVLATVS ABVNDE •

* Megjelent: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. munkájában, III. k. 481—491.

HVIC REDIT HVIC PATRIAE COMMODA MVLTA FERENS •
 QVATVOR INQVE SVPER VIGINTI PRAE FVIT ANNOS •
 CLAVDIACAE RECTOR NON SINE LAVDE SCHOLAE •
 DVMQVE GREGIS CHRISTI SOLERTER EPISCOPON EGIT •
 PER DVODENA QVATER ZODIA PHOEBVS IIT •
 SEXAGINTA SVAE QVINQVE ET NVMERA ANNOS
 VITAE TVNC LACHESIS FILA TRAHENDA SCIDIT
 CVM POST SEXCENTOS AC MILLE TRICESIMVS ANNVS
 CVRERET ET SEXTVS MENSE DECEMBRE FLVENS •
 ILLIC ET HAEC FVERANT TIBI COGNOSCENDA VIATOR •
 NE TANTO REQVIEM PARCE VOVERE VIRVM

Az északi lap felirata:

HIC SITVS EST ADMODVM REVERENDVS ET CLARISSIMVS
 VIR PAVLVS TSANADI QVI POSTQVAM PRIMVM IN HOC
 GYMNASIO CLAVDIOPOLITANO PRIMAII RECTORIS MVNVS
 ANNOS
 XXIV CIRCITER CVM SVMMO STVDIOSAE IVVENTVTIS
 EMOLVMENTO GESSISSET • POSTEA SVPER INTENDENTIS
 ETIAM
 OFFICIO ANNOS IV • SVMMA CVM VIGILANTIA PERFVNCTES
 ESSET
 EX HAC MISERIARVM VALLE MAGNO CVM TOTIVS CIVITATIS
 LVCTV
 AD BEATISSIMAM COELESTIS GLORIAE REQVIEM
 TRANSLATVS
 EST ANNO 1636 • 3 • DECEMBRIS AETATIS SVAE 65

Csanádi Pál életére vonatkozólag meglehetősen sok adat áll rendelkezésünkre, hiszen nemcsak egyházának, hanem a közéletnek is nevezetes embere volt.

Edesapja Temesvár környékéről Kolozsvárra származott erszénygyártó, akinek Pál nevű fia az 1572. esztendőben már itt született. Iskoláit is Kolozsvárt járta, majd Olaszországban folytatta, honnan öt évi tanulás után visszatérve, 1608-ban az itteni nevezetes schola főigazgatójának (rector primariusának) választották meg. Thordai János, az iskolából 1620-ban kibúcsúzó öregdiák magasztalva emlékezik meg róla mint szorgalmas és vallásos férfiúról, jeles tanárról, egész emberről, jóakaró nevelőről, a szűkölködőket étellel-itallal táplálóról és minden jóval ellátóról. Ellenségei irigyelték, barátai pedig csodálták. Bod Péter megállapítása szerint az unitárius vallásnak szeme, szíve, szája volt.³

Segesvári Bálint krónikájának néhány szavas jellemzése kitűnően megjeleníti előttünk jeles egyéniségét: Az 1632. évi szeptember 2-án Dicsőszentmártonban tartott zsinaton „választák püspökké az kolosvári scholamestert, Csanádi Pált magyar nation, nőtlen legényt, nagy ősziben elegyedett kisdud embert: nagy hertelen haragú, száraz ember, bölcs, okos Medicus, az fejedelemhez igen hordozták, igen gyorsan járó, Konventséget is ugyan viselt akkor, mikor püspökké választották“.⁴

Segesvári szavait bővitendő, egyéb adatot is találtam arra vonatkozólag, hogy mint orvost országos főemberek hívták magukhoz gyógyítani. Így 1621. április 15-én Meggyesfalvára vitték Angyalosi János itélőmester súlyos betegségének látására. 1629. augusztus 22-én Bethlen

Gábor fejedelem hívatta magához nagy sietve. 1631. augusztus 11-én Rákóczi György fejedelem küldött utána, mivel Ferenc nevű legkisebbik fia megbetegedett.⁵

Vele kapcsolatosan egészen szokatlan jelenségképpen állapítható meg, hogy a sírkövére vésett latin nyelvű distichonok elé nem a papi jelképet: a nyitott, vagy csukott könyvet, hanem az orvosi és a bölcséleti tudományok egyesített szimbólumát: az Aesculapius-botot és a csészéből fellobbanó lángot tartó klasszikus alakot faragták ki, pedig a nyugati országok iskoláiban felnőtt későreneszánszkori ember egészen abban a világban élt, hogy minden tudománynak, így a medicinának is a teológia az alapja. Ámde Csanádi olaszországi egyetemeken tanult, s ezért — úgy látszik — inkább volt humanista tudós, mintsem e kor szokása szerinti tételeken vitatkozó hitszónok, hiszen — lám — az egyszerű polgár Segesvári is „bölc, okos Medicus“-ságát meg „bölc tudós, istenfelő“ tulajdonságát hangsúlyozta. Ez a síremlékünk tehát egyike azoknak a keveseknek, amelyek az olasz tudományok hatását örökítik meg.

Csanádinak irodalmi munkálkodásából négy kéziratos műve maradt reánk; közöttük legnevezetesebb és legnagyobb jelentőségű az iskolai törvények összeállítás. E törvények azután több-kevesebb változtatással évszázadokon keresztül szabtak irányt az unitárius iskola belső rendjének.⁶

Ugyancsak Segesvári krónikájában 1636. december 5-i keltezéssel olvassuk a következő feljegyzést: „Holt meg nagy hertelen ama bölc, tudós, istenfelő Csanádi Pál, az kolosvári püspök, az ki püspökséget viselheté csak négy esztendeig s két holnapig nagy szorgalmatossággal, az ki az fejedelmek körül is kedves volt jó Medicusságáért; nőtlen volt mind életének rendiben, az ki az várost szolgálta 28 esztendeig, és holt meg 64 esztendős korában, lött temetése die 9. decembris nagy solemnitással.“⁷

E feljegyzésben foglaltakat egészítsük még ki az unitárius schola 1636. évi seniorának megemlékezésével: „dec.2.Clar(issimus) Czénádi Pál püspököt d.u. 6 óraker a gutta megütvén, másnap déli 12 óra körül lelkét nagy nyugodtsággal visszaadta az Istennek; dec. 9.-én eltemettetett.“⁸

E két forrás nap szerinti időpontja nem egyezik, a síremlék felirata azonban a senior feljegyzését igazolja. De ezt támogatják az egyháziak számadáskönyvének elszámolásai is: „1636.Die.3.Decemb. Hogj Pwspök Vram Chyanadi Pall ki mult ez Vilagból, attunk az selliephez Lecz szeptet: in toto No: 66 — fl. — d.12.Item: Az Rakot seörhez⁹ attunk Teglat No 1200. Templomet Item: Az Boritasahoz kellett Lezi szeptet adn[om] No: 50. — fl.d.10.Item: Onos szeptet siliephez No:250. fl. 1 d.25.“ December 4-től egészen 9-ig pedig a nagy haranggal mindennap kétszer, összesen tizenhárom úttal harangoztak. E szám azonban csakis abban az esetben felel meg a valóságnak,¹⁰ ha tekintetbe vesszük, hogy a halálozás napján, vagyis december 3-án este is megkondították a harangokat.

A múlt század 30-as 40-es éveinek közkedveltségű lapja, a Kolozsvárt megjelent Nemzeti Társalkodó 1841. évfolyamának szeptember 24-i száma a mi érdeklődésünkre is méltán számon tartó hírecskét közölt:

„A’ napokban Kolozsvártt sirásás közben egy réztáblára találtak. A’ tábla hossza 6, szélessége ugvan annyi bécsi hüvelyk, elő és hátlapja aranyozott, ’s hol az aranyozás megkopott, krispán fogta bé. Két átfurt füle van középben, mellyel hihető egykor koporsóhoz volt szegezve. Hogy

koporsó tábla lehetett, az előlapon tisztán olvasható imez felírás bizonyítja:

D.O.M.S. Paulus Czianadi Claudiopolitanus Philosophiae ac Medicinae Excellentissimus Doctor hoc tumuló conditus est, qui post multas peregritaniones in scholam patriae ab amplissimo senatu Claudiopolitano a. 1608. introductus ad annos XXIV magnus cum laude Rector extitit. Pius autem senex ab Accleseia pia A.1632 in superintendentem. Electus 4 annos praestantissime floruit, obiit autem die 3 X-ris. A. 1636 aetatis vero suae 65 apoplexia ereptus.⁴¹

E táblácska felirata határozottan bizonyítja, hogy ennek az emlékek a dolgozatom elején leírt sír megbolygatásával kellett napvilágra kerülnie, s így kiegészítő részét képezi az egykori szokásokat valószínűleg jellegzetesen egyesítő városi temetkezésnek. Tehát ezt, a mai hossz mértékegységre átszámított $15,8 \times 15,8$ cm méretű aranyozott réz táblácskát a fejedelemskori temetkezések legalábbis gyakori mellékletének kell tartanunk. Éppen ezért szükségesnek látszik igazi rendeltetését megállapítanunk, minthogy használatának, a Nemzeti Társalkodó hírcsékjében adott magyarázata semmiképpen sem felelhet meg a valóságnak.

A forrásunkban közölt leírást elemeire bontva, először is az tűnik fel, hogy a táblácskának, „két átfúrt füle van középben“ s bár szakszerűen végzett ásatásból előkerült hasonló táblácskáról nincsen adatom, mégis a fenti idézetet olvasva, azonnal eszünkbe kell ötlenie, hogy ilyen módon sem a koporsó oldalára, sem fedelére nem lehetett szilárdan hozzászegezve. Hiszen ha e fülek a mozgathatatlannal megrögzítés célját szolgálnák, abban az esetben nem csupán kettőt, sőt nem is a tábla közepére illesztett volna akár a rézműves, akár pedig az aranyozást végző és a feliratot készítő ötvösmester, ellenben a négy sarokba egyet-egyet, vagy ami még megfelelőbb: a tábla sarkaiba forrasztás nélküli lyukat fúrt volna, mint amilyenre nem egy példát találunk a kolozsvári Farkas utcai templom XVIII. századbeli temetkezéseinél. Igaz ugyan, hogy ezeknek, a négy sarkán átfúrt tábláknak anyaga nem vékony rézlemez, hanem súlyos ólom, alakjuk nem kis négyzet, hanem nagy téglalap, amelynek mind a négy lyukában még a mai napig is tisztán felismerhető a vasszeg rozsdanyoma, bizonyítván, hogy az ólomtáblák valóban a koporsóra voltak felerősítve.

*

Fontos körülménynek kell tartanunk, hogy a fentebb leírt réztáblának nemcsak előlapját, hanem hátlapját is megaranyozták. Ennek bizonyító erejét a további fejtegetés során fogjuk észrevenni. De mielőtt e táblácska rendeltetését továbbnyomoznók, még meg kell állapítanom, hogy felirata a halott életrajzát, míg nem az ólomtáblák az elhunyt verses szövegű magasztalását tartalmazzák. Tehát e kétféle szöveg között tulajdonképpen éppen olyan különbség van, mint a koporsóformára faragott sírkő déli és északi lapjának felirata között. Ezért nem lehetetlen, hogy mindkét tábla alkalmazása egy és ugyanazon temetkezésnél is előfordul. Hihetőleg ugyanilyen együttes előfordulással találkozunk az 1633. évben elhunyt Stegmann Joachim kolozsvári iskolai igazgató temetkezésénél. Bár forrásunk szavai nem eléggé világosak, mégis megállapítható, hogy Stegmann táblái közül az egyik „arannyal futtatott éretábla“,

amelynek szövege latin nyelvű életrajzot tartalmaz, a másíkról az a híradás, hogy az 1750—60-as években „Magyari György a Stegmann sírjában talált egy táblát, melyet a könyvtárba helyezés végett beadott“ az unitárius kollégiumba. Felírata: életrajzát kiegészítő adatainak latin nyelvű megörökítése mellett kegyelettel dicsérő szavakat tartalmaz.¹² Tehát közülük az előbbinek a Csanádi táblácskájával azonos rendeltetése lehetett, míg nem az utóbbi a XVIII. századbeli ólomtáblák szerepét tölthette be.

Van adatunk egy jóval korábbi táblácska előfordulására is, amelyet hasonlóképpen ide merhetünk sorozni, jóllehet leletkörülményeinek pontos leírását nem ismerjük. Értesítést róla a tudós Jakab Elektől nyerrünk, közlésében azonban több, határozottan megállapítható tévedést fedezhetünk fel, éppen ezért egészen meggyöngyítettnek állítható az általa leírt táblácska rendeltetése. Igaz, hogy Jakab Eleknek Uzoni Fosztó István „Historia Ecclesiastica“ című kéziratos munkája volt a forrása, azonban kellő tájékozottsággal ő sem rendelkezhetett.

Jakab Elek az 1597. esztendőben elhunyt Enyedi György kiváló unitárius püspökről írott életrajzában találjuk, hogy „egyháza két emléket állított, egyet a mostani, mást a jövő nemzedék számára, amazt márvány sírkövére, ezt réztáblára metszve; a márvány emléken Hattyú jelvény volt, más bevéselt jelképekkel és felíráttal, amit Toroczkai Máté készített, Máté Tamás vésett márványba s Enyedi nagy művében a kiadók is elől fölvettek“. A réztáblára hasonlóképpen szöveg vala felvésve, ez alá pedig ugyancsak „Hattyú volt metszve, csőrében zöld ágat tartva“.¹³

Ezeknek az emlékeknek leletkörülményeit Jakabnál így találjuk lejegyezve: „A gazdagon aranyozott réz lap vagy tábla azon részével, melyre az emlékirat nagy betűvel fölvésve volt, a sírköre volt téve s másfél századig a halottal eltemetve feküdt. De a Kolozsváratt 1738—39-ben dühöngő pestiskor a város sírásói e sír közelében ásva, Balla József nevű unitárius sírásó, a föld ásása közben Enyedi márvány sírkövére talált s véletlenül nem igen mélyen a fennemlített réz emléktáblára is, s kivéven a hagyomány szerint elébb némely főtanodai ifjaknak... ajánlotta fel megvételre, végül is egy reformált vallású aranyművesnek adták el. Ez kitakarítás által azon tábláról tetemes aranyat kapott s azután eladta az enyedi ev.ref. főtanodai könyvtárnak, mely táblának és az arra vésett emlékiratnak alakja és mekkorasága most (1770 körül) is látható a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában.“

E leírásban mindenekelőtt kifogásoljuk a kő anyagának márványként való meghatározását. Ezt legfennebb csak a költői szabadság mondathatta volna a felvéselt felíratban, bárha az adott esetben csak „molis“, vagyis kötőmb megjelölés fordul elő. Azután az is bizonyos, hogy ez, a föltétlenül ormós kőkoporsó-formára faragott emlékmű a föld alatt nem pihenhetett 150 esztendeig, minthogy annak eredetileg a földszínen kellett állania, föld alá süllyedése pedig összeomlott rakott sír vagy nagyobb altalajszűszás következtében történhetett. Végezetül az aranyozott réztáblácska nem lehetett a sírköre erősítve, minthogy azt a jövő-menő kétes alakok föltétlenül lelopták volna. De különben is a leírásból határozottan megállapítható, hogy a kőre nem volt reáillesztve, minthogy ennek megtalálása után „véletlenül nem igen mélyen a fennemlített réz emléktáblácskára is“ reá bukkant a sírásó. Sajnos, arra vonatkozó semminemű támaszpont nincsen, hogy e rézlapocska az egykori fakoporsón kívül, avagy belül volt-e elhelyezve? Ehhez, bizony, több megfigyelő-

képességre, illetőleg gyakorlatra lett volna szükség, mint amire a különben kiváló Uzoni Fosztó képes lehetett volna.

Még egy harmadik „koporsótábla“ felbukkanásáról is van tudomásom. Ez az 1622-ben elhunyt Göcs Pál unitárius plébános sírjából került elő, megállapítani azonban nem tudom, hogy ez a feliratos tábla a két különböző típus közül melyiket képviseli?¹⁴

Előrebocsátott kételyeim tisztázását, vagyis Csanádi Pál sírjából előkerült táblácska igazi rendeltetésének megállapítását — ásatások hiányában — illetéknéppen csak írásos adatokból levonható következtetésekkel kell megkísérelnem. Szerencsére, anyaga és előállítására értéket képviselt, s ezért az érte járó kiadásnak könnyebb volt nyomára akadnom. Idézeteim nagyobb részét Kolozsvár város sáfárpolgárainak számadáskönyveiből jegyeztem ki.

1622. Június 27-én „Eppeli Mihali Vram Czinaltatua[n] egi Tablat Azzonjunk Temetesere melliet Vrunknak akarua[n] vinnj“. Ezt megelőzőleg pedig június 20-án „Szegedi Gergely az mitt az Azzonyunk koporsoyához az Tablayához adott, eő fels(é)ge) acceptaluan, az Becsületes Tanachy Comiss[iójára] fizettem fl.22 d. 95.“¹⁵

Idézetem bizonyítja, hogy Bethlen Gábor első felesége Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony teteméhez is készítettek ilyenféle táblát; anyagáról és rendeltetéséről azonban forrásunk nem nyújt felvilágosítást, ellenben abból a körülményből, hogy Eppely Mihály ötvösmester, királybírótól, a fehérvári temetésen is részt vett városi kiküldöttől megrendelt táblához Szegedy Gergely harmincados adott hozzávalót annak nemesfém-ből való előállítását bizonyítja, de e mellett tanúskodik a hozzávalók tekintélyes ára is.

Az idézethez hasonló adatot találtam II. Rákóczi György fejedelem és öccse levelezésében is: 1651. október 1-én „Asszonyunk ő nagysága leveléből szomorúvan értettük bizony kegyelmed szerelmes feleségének halálát“. Majd 1651. november 2-án „Brozerhez még Kállóból elküldöttünk volt, édes öcsém uram; az posta megbetegedvén, későn jutott kezében az levél; im, mi választ téssen, elküldtük kegyelmesen“. Végül 1651. november 4-én: „Brozernek meghagytuk, éjjel nappal készítse az táblát.“¹⁶

Rákóczi Zsigmond hercegnek Henriettával, Frigyes pfalzi választófejedelem és egykori cseh király kisebbik leányával való lakodalmi ünnepe 1651. június 26-án tartatott Sárospatakon.¹⁷ Alig három hónap múltával azonban a fiatal asszony már halott volt. A temetési előkészületekkel kapcsolatosan — úgy látszik — Zsigmond arra kérte bátyját, hogy csináltassa meg a koporsóba teendő táblácskát. A fejedelem tüstént rendeletet is írt Brozer István kiváló kolozsvári ötvösmesternek. Ez a körülmény bizonyítja, hogy e táblácskának is föltétlenül nemesfém-ből kellett készülnie.

Azután megint csak a városi sáfárszámadásokból idézek egy másik adatot: 1648. március 25-én „Üdvezült Stencel Ferencz Biro Vra[m] Temetesere az Tabla Aranyozasara Committaltak Eo k[egyel]mek Tanaczul Egy Aranyat.f.3.d.65.“¹⁸

Stencel Ferenc városi főbíró halálára készített tábláról az idézett adat maga is már egyenesen tudtul adja, hogy anyaga aranyozott volt. Egy más halálózással kapcsolatosan még többet árul el Balásfy Bálint magánjegyzőkönyve: 1624. április 17-én „az Eötues András Vram Teme-

tesekor hozatam három aranyat Tölle, az melj Tablat az Niakaba[n] Függeztettenek annak araniazasara atam az három Araniott f. 7 d. 50 Balasfj Istua[nna]k“.¹⁹

Ennek az idézetnek kiegészítésül szolgáljon a helyzet következő bemutatása. Ugyanis a halott Ötves András főbíró mesterségesen ötvös, de ugyanez volt a feljegyző Balásfy Bálint, valamint az aranyozást végző Balásfy István is.²⁰ Ebből az adatból tehát egyszerre világossá válik, mire is való a Csanádi Pál temetkezéséből előkerült aranyozott réztáblácska közepén, mégpedig valószínűleg a hátlapon talált két átfúrt, helyesebben talán forrasztott fűlecske! Az itt nyert képet azután nagyszerűen kiegészíti egy másik adatunk: 1659. „Die 22 Mártý Az rez Tablara, melliet az Varadi Miklos Uram koporsójaba[n] történek, vettem 2 singh török sinort. fl. — d.16.“²¹

Az előbb már tudomásunkra jutott, hogy az aranyozott táblácskát a halott Ötves András nyakába függesztették, az 1659. március 18-án elhunyt és április 23-án eltemetett Várad Miklós kalmár, főbíró, Bethlen János kancellár apósa,²² teteméhez készített táblához pedig 2 sing, vagyis 108 cm török zsinórt vásároltak. Ez a nyakba való függesztésre szánt hosszú zsinór azt jelenti, hogy a felakasztott tábla egészen a halott hasáig ért le, illetőleg az elhunytak köldöke táját fedte be. Ezzel a megállapítással most már annak is megeljük a magyarázatát, hogy a Csanádi-féle táblácskánál miért nem elégedtek meg csupán az előlap megaranyozásával, ellenben annak hátlapját is megvédték az oxidálódástól, ezt pedig semmiképpen nem lett volna szükséges megcselekedniök, ha a táblácska magához a koporsóhoz lett volna hozzáerősítve.

Az elmondottakhoz vegyünk még hozzá egy fél évszázaddal későbbi adatot is. Ugyanis az 1708. november 15-én Szebenben meghalt, november 20-án koporsóba helyezett és 1710. februárban a kolozsvári Farkas utcai templomban eltemetett gr. Bánffy György kormányzó betegségét, halálát és temetését Wesselényi István, a gubernátor veje részletesen megörökítette. A napló vonatkozó fejezetében elmondja, hogy a halálra készülő Bánffy arra kérte Köleséri országos főorvost, hogy ezüst táblára arany vésettől éppen olyan latin verses feliratot készíttessen, mint egykor ő készíttetett a felesége számára; ezt azután tésesse majd a koporsójába. A megrendelt latin verseket Bíró Sámuel szerezte és olvasta fel előtte, ő pedig minden gyengesége ellenére is ágyban felülve hallgatta végig.²³

Ez az adat bár a megelőzőleg felsoroltaknál nem mond többet, azonban megerősíti azok állítását, s egyúttal reámutat arra a fontos körülményre, hogy e szokás nemcsak bizonyos időhöz kötött életű volt, hanem a fejedelemség megszűnése után is, noha Apór Péter a „Metamorphosis Transylvaniae“-ban részletesen leírt temetkezési szokások között nem emlékezik meg róla, mégiscsak tovább élt. Fontos körülmény: az is, hogy Bánffy maga gondoskodván koporsójáról, szemfedőjéről, halotti öltözetéről, e készületek között nem feledkezett meg a koporsóba teendő tábláról, ezzel is bizonyítván, hogy e tárgy lényeges alkatrésze volt egykori temetési szokásainknak.

Még a XVIII. század közepén túlra is tovább nyúlnak adataink. Így a kolozsvári Farkas utcai templom 1898. évi renoválása alkalmával beomlott sírboltban találtatott tárgyak között volt: az 1746-ban meghalt gr. Székely Lászlóné gr. Bánffy Kata koporsójában: „egy ólom és egy

ezüst tábla epitaphiummal“, továbbá az 1768-ban elhunyt gr. Rhédei János tábornok koporsójában „egy aranyozott réztábla epitaphiummal“.²⁴

A felkutatható adatok felsorolása után ha összegezem Enyedi György 1597, Károlyi Zsuzsanna 1622, Göcs Pál 1622, Ötves András 1624, Stegmann Joákhim 1633, Csanádi Pál 1636, Stencel Ferenc 1648, Henriette hercegnő 1651, Váradi Miklós 1659, Bánffi Györgyné 1706, Bánffi György 1708, Székely Lászlóné 1746, és Rhédei János 1768 évben történt halálával kapcsolatosan feljegyzett adatokat, megállapíthatom, hogy e 15,8×15,8 cm méretű táblácskák közül öt temetkezés esetében vagy egészen aranyból, vagy ezüsből, mígnem másik hat aranyozott rézből készült. A Váradi Miklóséről mindössze csak annyit tudunk, hogy rézből való volt, Göcs Pál táblájának anyagát pedig egyáltalában nem ismerem. Bizonyos, hogy nem a takarékoság készítette, különösen a vagyonos Ötves András, Stencel Ferenc, Váradi Miklós és Rhédei János családtagjait, hogy e táblácskát nem nemesfémről készítették; de arra sem gondolok, hogy a réz használata valamelyes ősi eredetű belső jelentőséggel lenne összefüggésben, ellenben valószínű, hogy a tiszta nemesfém alkalmazása a polgári rendű egyéneknél kérkedésszámba mehetett volna, amiként a rendi világban a meg nem illető öltözködéssel vagy szokással való visszaéléseket mindig a maga rendje vetette ki magából. Ezért történhetett, hogy csak a testtel érintkező meg a külvilág felé fordult lapot vonták be az akkori idők legnemesebb fémével, az arannyal. Miután pedig a táblácskákra a halott életének összefoglalt leírását vésték, azt — az Ötves és a Váradi-féle adatok tanúsága szerint — török zsinóron a halott nyakába akasztották, ez tehát aligha szolgált csupán csak a személyazonosság megjelölésére, mert hiszen arra bőségesen elég lett volna a sírra vagy a sír fejéhez helyezett emlékmű felirata, vagy a koporsó fedelére ezüst szegekkel kivert név, életkor és halálozási időpont,²⁵ valamint a koporsó oldalára szegezett ólomtábla meg a selyemre festett halotti címerek,²⁶ avagy a gyulafehérvári székesegyházbeli ásatások előkerült egészen késői: 1754-ben készült körccik alakú vörösréz lap, amely Gyulaffi László belsőréseit tartalmazó urnára volt reá erősítve.²⁷ Ezzel szemben Ötves, Váradi, Bánffi és Bánffiné temetkezésével kapcsolatos feljegyzések egyöntetű tanúsága szerint e táblácska föltétlenül a koporsón belül helyeztetett el, mégpedig a halott köldöke táját fedhette be s ezért már a XVII. században is hihetőleg csak lappangó értelmű jelentéséhez aligha férhet kétség!

Nem képezheti vita tárgyát az a körülmény sem, hogy e szokást nem csupán egyetlen vallásfelekezet őrizte meg, hiszen az idézett tizenegy példa közül Enyedi, Csanádi, Stegmann, Ötves András meg Göcs Pál is unitáriusok, Gyulaffi László katolikus, ellenben a többiek mindnyájan reformátusok voltak. Minthogy pedig egész családjukkal együtt Stencel erdélyi szász, Stegmann brandenburgi, Henriette pedig személy szerint pfalzi német származású, noha a temetések mindannyija Erdély földjén és erdélyi szokások szerint ment végbe, mégis az idegen eredetű halottaknak is ugyanazon módon való elhantolása felveti azt a gondolatot, hogy itt egy általános és nemcsak Erdélyre korlátozott szokással van dolgunk; megfelelő külföldi összehasonlító adatok hiányában azonban még sem kísérek erre vonatkozó további következtetést kigondolni.

E táblácskák alkalmazási módjának megállapítása után szükséges annak okának, lényegének,²⁸ jelentőségének kinyomozását is megkísérte-

nem. Ugyanis már az eddig elmondottakból is világosan kitűnik, hogy itt valamelyes szokással, sőt ha azt vesszük tekintetbe, hogy az idézetek több mint egy századnyi időtávolságot zárnak közre, egészen bizonyos, hogy még ennél is sokkal messzibb múltból eredő hagyománnyal állunk szemben. Mibenlétének boncolgatása előtt azonban szükséges megállapítanom, hogy bizonyításomhoz fejedelmi személyek, főemberek, jeles értelmiségiek és tekintélyes polgárok példáit idéztem, de akkor kérdezhajjuk: ugyan hol lehetnek az alsóbb rendű nemesek, a kispolgárok és legfőképpen a jobbágy- meg a zsellérlép? Egészen lehetetlen, hogy csupán az előkelőbbeknél minden gyökér nélkül kifejlődjék egy olyan szokás, amely már a példák felőlelte 171 esztendő alatt is bizonyos változásokat mutathat!

A megállapítható változásokat két csoportba foglalhatom össze. Enyedi, Csanádi és Stegmann esetében a táblácskák felirata kötetlen szövegű életrajzi adatokat tartalmaz, mígnem Bánffi és felesége tábláján verses formát örököltettek meg s éppen ezért a feltételezhető életrajzi adatok mellett főképpen magasztalásokat foglalhatott magában. E különbséget nem tartom lényeges vonásnak; tulajdoníthatom egyszerű szokásromlásnak is, amely az eredetkutatásnál semmiféle útmutatásul nem szolgálhat. Ennél azonban sokkal jelentőségtejjesebb változatokat látunk a táblácskák anyagában. Ugyanis az előbbi összegezésben már felsoroltuk, hogy rézből, ezüstről, netalán aranyból, illetőleg aranyozott rézből, avagy ezüstről, tehát fémből, mégpedig nemcsak nemes, de nem nemes fémből is készíthettek. Ennek megállapítása alapján — azt hiszem — minden habozás nélkül ki is mondhatom, hogy az itt leírt egész szokásnál az alkalmazott tárgynak fémből való készítése a leglényegesebb kel-lék. Éppen ezért lehetne ez akár vas is, de hogy azt még sem használták, lelje magyarázatát abban a körülményben, hogy időt állóságát az oxidálódás nagyon csökkentti, no meg feliratot vésní belé csak nehézség árán lehetséges. Igaz ugyan, hogy az életrajzi adatok megörökítése már csak késői továbbfejlődése lehet egy olyan jelenségnek, amely a maga legkezdetlegesebb formájában csak azért is kizárja a drágább fém-fajok felhasználásával együtt a feliratkészítést, mert a nagy tömegek-nél sem nemesfémét, sem írni-olvasni-tudást nem kereshetünk; márpedig a szokások gyökere mindig a tömegeknél keresendő!

E megállapításunkat hozzuk összefüggésbe az Ötves András és Váradi Miklós, valamint Csanádi Pál temetkezésével kapcsolatosan megtalált adatokkal, sőt ezekből is hagyjuk egészen figyelmen kívül azt a jelenséget, hogy a táblácska zsinórra volt felakasztva, és hogy a nyakból eresztették alá. Egyedül csak azt hangsúlyozzuk, hogy mintegy köldökig érvén le, a halott hasa tájára helyzetetett reá.

A késői fejleményeket lehántva, megtaláltuk a vázat: fémtárgy a halott hasán!

Vajon a népi temetkezéseknél mit találunk ugyanott? Leggyakrabban arató sarlót, miként a kolozsvári hóstátiaknál és még sok másfelé is; azonban itt-ott előfordul egyébféle használati tárgy, mint például ekevas, kapa, ásó, kasza, lapát, balta, vasaló, lópatkó stb., de mindig csak vas, vagyis fémtárgy.²⁸

A nép e szokásnak ma azt a magyarázatot adja, hogy azért kell e tárgyat a testre reáhelyezni, hogy fel ne fúvódjék. Való igaz, hogy az

állfelkötéssel s a szemhéj lecsukására szolgáló pénzdarabbal együtt ez is azt a célt szolgálja, hogy a halott formájában ne változzék el, hanem az legyen a látszata, hogy csak alszik (még a nagy szenvedések árán meghalt halottra is azt mondjuk: elhunyt, elpihent, elnyugodott, elaludt, vagy a középkori latinságban: requievit obdormivit). Éppen ezért nem tartom lényeges eltérésnek, hogy a szokás ma a koporsózárás előtt mind az állat felkötő kendőt, mind a szemhélyra helyezett pénzt, mind pedig a gyomor tájára tett sarlót (vastárgyat) eltávolítja, míg nem a feliratos táblácskának minden esetben a testen kellett maradnia. Hiszen eltávolítását éppen úgy tarthatnók szokásbeli elfajzásnak, mint ahogyan ezek az egyszerű vastárgyak idővel és adott körülmények között nemesfém-táblácskákká degenerálódtak. De meglehet az is, hogy netalán éppen a végleges rendeltetés megtartása képviseli az eredeti helyzetet, hiszen a kora középkori temetkezéseknél az ásató szakember nemegyszer hoz felszínre tetemre helyezett vasból való mezőgazdasági vagy másféle használati tárgyat.

Allítom azt is, hogy a táblácska eredetére vonatkozó megállapításomat még az a körülmény sem befolyásolhatja, hogy némelykor nem is azonnal, hanem — mint Károlyi Zsuzsánna és Henrietta halálakor — jóval a halál beállta után, vagyis nem sokkal a temetés előtt helyeztetett a koporsóba; lehetséges, hogy addig vagy valami másféle tárgy helyettesítette, vagy pedig az olykor előforduló bebalzsamozás esetében igazában nem is volt szükség eredeti rendeltetésére, s csak a jelentésében módosult szokás tartatta meg további alkalmazását. Hiszen lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy amiként a „szép“ halott kifejezésnek megvolt a maga belső értelme, ugyanúgy e szépséget előmozdító tárgyak (pénzdarab, fémtárgy, kendő) szerepe is már kezdetben valamelyes hitbeli (babonás) jelentőséget nyert. Ilyenformán a halott életrajzát hordozó táblácska is fejlődése folyamán netalán még valami más értelmet is kaphatott a felpuffadást megakadályozó egyszerű fémtárgy szerepén kívül! Vagyis ha e táblácska alkalmazásának eredeti gyökérzetét, mint nagyon messziről eredő és éppen ezért széltiben elterjedt szokást meg is találjuk, a belőle sarjadó új hajtás azonban maga is már önálló életet kezdve, hihetőleg új értelmezést és új hiedelmet, vagyis új magyarázatot kapott az egykorúak gondolatvilágában. Ezt azután annak a jelenségnek az alapján merem feltételezni, hogy felirata — a sírkő, a koporsóra helyezett ólomtábla, a szöveggel ellátott selyem-, sőt olykor ezüst-címer, továbbá a koporsó fedelére ezüst fejű szegekkel kivert név- és időbeli megjelölés, ezenkívül a templomban elhelyezett címeres és felirattal ellátott gyászlobogó meg a felfüggesztésre szánt papiros-kárta mellett — megint csak a halott személyazonosságát igazolja. Ez azonban lehetőleg egészen tömören összesűrítve mutatja be az elhunyt személyét, elrejtett módon való alkalmazása miatt bizonyosan nem is az egykori, avagy az utókori külvilág, hanem valamilyen földöntúli felsőbb hatalom számára. Ezt erősíti meg az ural-altáji népek hajdani örökébe lépett orosz nép temetési szokása, ők ugyanis a koporsóba írást raknak, ami arról tanúskodik, hogy a meghalt jó keresztény volt. László Gyula szerint a régi kúnok is hasonló módon leveleztek a túlvilággal.

Csanádi Pál keresztény püspök temetkezése így lett egy pogány eredetű szokás megörzöjévé.²⁹

JEGYZETEK

- ¹ II. osztály A. tábla 306.sz.sír.
- ² Az egész felirat csupán az „AE” hangot adja betűösszevonással, idézetemben azonban ezt is feloldva kell közölnöm.
- ³ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium tört.II,393—95, és: Régi Magyar Költők Tára XVII/IV,575—577, ahol közölve van Thordai búcsúbeszéde.
- ⁴ Erd.Tört.Adatok (ETA) A.IV,203.
- ⁵ A városi sáfárok számadáskönyvei: 1621,233; 1629,293; 1631,148. (A kolozsvári állami levéltárban.)
- ⁶ Gál Kelemen, i.h. Egy másik kéziratának keletkezéséről újabban Klaniczay Tibor írt (Vita a könyv margóján. MKvSzle 1962, 54—55.).
- ⁷ ETA. IV, 211. A feljegyzés napja nem egyezik a halálozásával.
- ⁸ Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. (Keresztény Magvető 1886: 156. Az idézett feljegyzés tulajdonképpen latin nyelven íródott, s csak Benczédi közli magyar fordításban.)
- ⁹ Téves helyesírás „sírhoz” helyett, vagy esetleg — mint Bán Imre figyelmeztet — nyelvjárási alak (vö.OklSz.1193.).
- ¹⁰ Unitárius egyháziak számadáskönyve az egyházközség levéltárában.
- ¹¹ Nemzeti Társalkodó, 1841: II.félév 13.sz.108.lap.
- ¹² Gál Kelemen. II, 396—97. Közli az aranyozott érc tábla latin nyelvű feliratát. Ugyanott idézi a „Fasciculus Rerum Scholasticarum” c. kéziratot jegyzőkönyv V. köt.90.lapjáról, hogy Magyar György a Stegmann sírjában talált egy táblát, melyet könyvtárba helyezés végett beadott. Reája hasonlóképpen életrajzi adatok vannak felvéve.
- ¹³ Uzoni F. István feljegyzése s Enyedi *Explicationes* c. művének első kiadása közli a Thoroczkai Mátétól szerzett Epitaphium szövegét.
- ¹⁴ Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve. (EM 1938:156.; hivatkozik az Unitárius Közlöny 1923:151—52.lapjára.)
- ¹⁵ Városi sáfárok számadáskönyve. 1622,143,171. (A kolozsvári állami levéltárban.)
- ¹⁶ Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. 441, 442,444.
- ¹⁷ Thaly Kálmán: Történelmi kalászkok. 1603—1711.104.
- ¹⁸ Sáfár-számadáskönyv. 1648, 458.
- ¹⁹ Balásfy Bálint jegyzőkönyve.267. (A sáfárszámadások között.)
- ²⁰ Ötvöscéh jegyzőkönyve.I.h.
- ²¹ Sáfárszámadáskönyv. 1659, 117.
- ²² Szerző: Nehány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből. Adattár II.593—603.
- ²³ Sándor Imre: Kolozsvár címeres emlékei. (Gen.Füz.1914:43.) Századok, 1887; 121—144.
- ²⁴ Herepei Gergely által készített helyszíni összeírás. (Gyűjteményemben.)
- ²⁵ Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. IX.cikkely.
- ²⁶ Szerző: A kolozsvári Farkas-utcai templom halottai című kézirat.
- ²⁷ Pósta Béla: A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. (Dolgozatok az ENM Érem- és: Régiségtárából. 1917: 75.), valamint az ásatást vezetett dr. Roska Márton 1948. évi írásbeli közlése.
- ²⁸ K. Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. 84—85, 101—113.
- ²⁹ A vas szellemektől óvó, védő erejének szerepét a magyar hiedelem-világban nagy anyag alapján mutatta be Solymosi Sándor (A magyarság néprajza. IV. [1937]. 348—362).

CSAK TISZTA FORRÁSBÓL

Az utóbbi évtizedekben a népi díszítőművészet újra virágzásnak indult, és sokszor sikerült feleleveníteni olyan ágait is, melyek már régen elenyésztek. Ez a díszítőművészet azonban — a civilizáció és technika térhódításának arányában — sok vonatkozásban különbözik elődjétől. Ezt a módosulást döntően befolyásolta a tömeggyártás kialakulása, illetve az alapanyagok megváltozása, ami fokozatosan az egész népművészetre kihatott. Eddig díszített használati tárgyak alkották a döntő többséget, amit valamilyen munka elvégzésére lehetett használni; ma a dísz jellege került előtérbe. Elmondható tehát, hogy a népművészet már tömegműveletekben él és változik tovább. A gyarapodásnak ez a kollektív formája, a tárgyi népművészet kincsanyagának az intézményes összegyűjtése, kiállításokon, múzeumokban való bemutatása akár az ünnepeinken való tömeges megjelenése, kiválóan alkalmas nemcsak a hagyományos népművészet, hanem az új jelképekkel gazdagodott háziipari termékek társadalmi méretű megismerésére, értékeinek megőrzésére és átmentésére a jövő számára.

A már-már feledésbe ment százados szokásokhoz híven, napjainkban a mi templomainkban újra teret hódít a népi díszítőművészet. Számos helyen felújítják a templombelső díszítőműveit, szakemberek bevonásával restaurálják a festett mennyezetek kazettáit, a színes karzatok és padelők régi mintáit, sőt, mint a művészettörténet értékes dokumentumait, itt-ott még a régi freskómaradványokat is restaurálják és konzerválják.

A gondos hozzáértéssel végzett belső díszítés tekintetében — hogy csak egy-két példát említsünk — igen sikerültnek tartjuk az újszékelyi templombelső elrendezésének megoldását, valamint a székelyudvarhelyi templomunk népi himzésanyagának, a néprajzi tájegységhez tartozás szempontjából is szakszerű kiválasztását és elhelyezését. Ugyanez a jó ízlés és átgondoltság jellemzi nemcsak a kolozsvári és a torockói templombelső díszítését, hanem a tordai templom belsejét is, amelyet külön is megszépít és páratlanra tesz egyik áldozatkész fafaragó művésztünk adományaként odakerült alkotásainak sokasága.

Am e pozitív példák mellett nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül azokat a táji jelleg szempontjából téves kezdeményezéseket sem, amelyek a mechanikus utánzás vagy éppenséggel tájékozatlanság következtében nem a helyi népművészeti források értékeinek a felhasználása, életrekelteése révén próbálják megoldani a templombelső díszítését, hanem a könnyebbik megoldást választva más néprajzi vidékek varrottasait és szőttéseit használják fel erre a célra.

Tévedés ne essék, itt nem arról van szó, hogy a kalotaszegi írásos párnák, falvédók, abroszok stb. mintái nem szépek, nem ütnek meg akár a legértékesebb népművészeti hagyomány minőségének mértékét, hanem csupán az történik, hogy például a Homorod vagy Nyikómentén, ahol az unitárius templomok nagy része található, számos helyen nem a maga memében ugyanolyan szép és értékes székely népi himzés kerül a régi kopott terítők helyébe, hanem az elterjedtebb kalotaszegi kézimunkák.